

ТРУДОВЕ ПРАВО

УДК 349.22: 331.9

Бонтлаб В. В.,
кандидат юридичних наук,
здобувач кафедри муніципального права
та адміністративно-правових дисциплін
Навчально-наукового інституту права імені Іоанника Малиновського
Національного університету «Острозька академія»

КОНСТИТУЦІЙНІ ЗАСАДИ ЗАХИСТУ ТРУДОВИХ ПРАВ: НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ

BONTAB V.V. CONSTITUTIONAL PRINCIPLES OF THE PROTECTION OF LABOR RIGHTS: A SCIENTIFIC AND THEORETICAL ASPECT

У статті досліджуються основоположні питання щодо сутності та особливостей конституційних засад захисту трудових прав. Наголошено на ролі та значенні Конституції України у системі джерел трудового права. Розкрито проблеми реалізації приписів Основного Закону з позиції розвитку трудового права, об'єктивних потреб організації новітньої кодифікації трудового законодавства. Акцентовано увагу на значенні соціальної та правової держави на стан та динаміку трудових прав, механізми захисту. Розкрито основні права особи пов'язані із захистом трудових прав через призму конституційно-правових принципів. Наголошено на важливості судового захисту трудових прав. Зроблено висновки та пропозиції.

Ключові слова: конституція; конституційні принципи; правова держава; соціальна держава; верховенство права; трудові права; захист трудових прав; правосуддя; судовий захист; кодифікація трудового законодавства.

В этой научной статье исследуются основополагающие вопросы о сущности и особенностях конституционных основ защиты трудовых прав. Отмечено о роли и значении Конституции Украины в системе источников трудового права. Раскрыты проблемы реализации предписаний Основного Закона с позиции развития трудового права, объективных потребностей организации новой кодификации трудового законодательства. Акцентировано внимание на значении социального и правового государства на состоянии и динамике трудовых прав, механизмы их защиты. Раскрыты основные права человека связанные с защитой трудовых прав через призму конституционно-правовых принципов. Подчеркнута важность судебной защиты трудовых прав. Сделаны выводы и предложения.

Ключевые слова: конституция; конституционные принципы, правовое государство; социальное государство; верховенство права; трудовые права; защита трудовых прав; правосудия; судебную защиту; кодификация трудового законодательства.

In this scientific article, fundamental questions about the nature and peculiarities of the constitutional foundations of the protection of labor rights are explored. The role and meaning of the Constitution of Ukraine in the system of sources of labor law are emphasized. The problems of implementing the provisions of the Basic Law on the development of labor law, the objective needs of the organization of the latest codification of labor legislation are revealed. The emphasis is placed on the importance of the social and legal state on the state and dynamics of labor rights, mechanisms of their protection. The basic rights of the person related to the protection of labor rights through the prism of the constitutional and legal principles are revealed. The importance of judicial protection of labor rights is emphasized. Conclusions and suggestions are made.

Key words: constitution; constitutional principles; constitutional state; social state; Rule of Law; labor rights; protection of labor rights; justice; judicial protection; codification of labor legislation.

Становлення в Україні демократичної, соціальної та правової держави, розвиток громадянського суспільства вимагає новітніх підходів до розуміння системи соціальних прав, які найбільш тісно пов'язані з потребами та інтересами людини, вироблення найбільш дієвих механізмів їх реалізації, гарантування та захисту [1, с. 17–18; 2]. Тому серед пріоритетів проведення в Україні системних реформ та перетворень ключове місце варто надати соціальним реформам, зокрема реформі ринку праці. Це пояснюється тим, що чинний що Кодекс законів про працю України (далі – КЗП) ухвалений Верховною Радою Української РСР ще 10.12.1971 р. як базовий закон у сфері праці[3], спрямований на регламентацію трудових відносин «усіх працівників, сприяючи зростанню продуктивності праці, поліпшенню якості роботи, підвищенню ефективності

суспільного виробництва і піднесенняю на цій основі матеріального і культурного рівня життя трудящих, зміцненню трудової дисципліни і поступовому переворенню праці на благо суспільства в першу життєву потребу кожної працездатної людини». Тому він не відповідає потребам сьогодення, зокрема тенденціям розвитку суспільства та держави у сфері праці. Серед важливих передумов, здійснення реформи ринку праці та механізмів реалізації, гарантування та захисту системи трудових прав є такі: невідповідність стану розвитку суспільства та держави; неефективність ринку праці; неефективність та суперечливість актів трудового законодавства; неефективність та декларативність права на працю та інших трудових прав; неефективність механізмів захисту трудових прав; недосконалість механізмів нагляду та контролю у сфері праці тощо.

За своєю суттю ключовим аспектом реформи ринку праці є якісне та системне реформування нормативно-правового забезпечення відносин у сфері праці на основі підвищення ефективності, дієвості, доступності права на працю та інших, тісно пов'язаних із ним трудових прав [4, с. 100–103; 5]. Цьому важливому завданню реформи має бути підпорядковане формування новітніх підходів до захисту права на працю та інших трудових прав [6, с. 11–15]. Також якісне та системне реформування відносин у сфері праці пов'язане з відсутністю ефективного законодавства у сфері праці. Цілком природно, що якісна реформа ринку праці, вимагає розвитку новітнього трудового законодавства, його кодифікація [7, с. 13–14]. У цьому контексті, вагомого значення набувають конституційні засади захисту трудових прав. Адже розвиток та поглиблення таких зasad, сприятиме підвищенню ефективності та доступності трудових прав. Д. В. Журавльов доречно вказує на те, що серед законів покликаних регулювати трудові відносини, головне місце належить Конституції [8, с. 8]. Професор О.М. Ярошенко акцентує увагу на тому, що (відповідно до ст. 8 Конституції) її норми є нормами прямої дії й підлягають застосуванню і в трудовому праві та обґрунтовує тезу, що конституційні принципи також мають нормативний характер, оскільки вони узагальнюють найважливіші соціальні, економічні й політичні явища та процеси матеріального й духовного життя суспільства, дають їм оцінку і вводять у межі прийнятих у державі нормативів [7, с. 11].

Метою статті є науково-теоретичне дослідження конституційних засад захисту трудових прав в умовах сьогодення. У юридичній літературі зазначена проблематика частково розглядалася у працях таких учених-юристів, як В.М. Андріїв, В.С. Венедіктов, С.В. Венедіктов, С.Я. Вавженчук, С.В. Вишневецька, І.В. Зуб, М.І. Іншин, В.В. Лазор, Л.І. Лазор, С.С. Лукаш, А.Р. Мацюк, В.П. Мельник, С.М. Синчук, О. В. Тищенко, Н.М. Хуторян, П.Д. Пилипенко, С.В. Попов, С.М. Прилипко, О.І. Процевський, В.О. Процевський, Г.І. Чанишева, В.І. Щербина, О.М. Ярошенко та ін. Доречно зазначити, позитивним та достатньо конструктивним внесок цих та інших вчених у розвиток доктрини трудового права, формування ефективної системи трудових прав. Водночас сучасний етап реформування суспільства, держави та права, об'єктивна необхідність реформування та розвитку ринку праці, засвідчують необхідність поглиблення конституційних засад захисту трудових прав на основі розбудови новітнього трудового законодавства.

Можна погодитися з тезою відомого теоретика права професора А.М. Колодія, який наголошує, «ст. 15 Конституції України визначає, що суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності, а це дає можливість розглядати принципи права, як загальнолюдські надбання» [9, с. 4]. Тому справедливо С.П. Погребняк формулює такі ознаки основоположних принципів: втілення найважливіших цінностей,

притаманних певній системі права; концентроване відображення результату розвитку права та визначення напрямів його подальшого розвитку; найбільш загальний характер; пріоритет перед нормами права; підвищена стійкість; самодостатній характер (з точки зору формальної визначеності) та ін. [10, с. 13].

Варто зазначити, що норми Конституції України визначають найбільш значимі положення та приписи щодо політико-правових відносин суспільства, особи та держави, центральне місце у яких посідають права та свободи людини. Серед конституційних прав людини провідне місце посідають право на працю та інші тісно пов'язані з ним трудові права.

За свою суттю конституційні засади захисту трудових прав відображають соціальну та правову спрямованість Конституції України як Основного Закону України; спрямовані на підвищення ефективності та доступності права на працю та інших трудових прав; спрямовані на формування дієвих механізмів захисту трудових прав; спрямовані на розвиток новітнього трудового законодавства.

Визнання у Конституції України (ст. 1) Україну як соціальну та правову державу означає підвищену увагу до системи соціальних прав, механізмів реалізації та захисту. Професор А.П. Заєць, наголошує на тому, що правова держава – це та, в якій реально функціонує режим зв'язаності влади правами й свободами людини й громадянина, яка юридично зобов'язана захищати й гарантувати ці права й свободи. Зв'язаність держави правами й свободами означає не що інше, як обмеження держави цими правами й свободами, правову і юридичну детермінованість [11, с. 14]. При цьому особлива роль у правовій державі відводиться принципу верховенства права. У юридичній літературі зазначається, що принцип верховенства права знаходить свій прояв і у власних регулятивних властивостях права: 1) мінімальній достатності правового регулювання суспільних відносин та всезагальності права; 2) по-запартійності права, його відносній самостійності щодо політичних сил та деідеологізованості; 3) відносній самостійності щодо судової та виконавчої влади; 4) верховенстві Конституції та законів України [11, с. 15].

Якісні передумови для формування ефективної системи соціальних прав людини формуються в умовах соціальної держави. Професор Ю.С. Шемшученко та інші вчені наголошують на тому, що соціальна держава – сучасний тип демократичної державності, який формується і розвивається в умовах відносно стабільної та розвиненої економіки і демократичної політичної системи. При цьому в умовах соціальної держави, провадиться ефективна соціальна політика в інтересах найширших верств населення [12, с. 552]. О.С. Головащенко підкреслює, що соціальна держава передбачає поєднання таких ознак: 1) забезпечення та захист соціально-економічних прав і свобод людини і громадянина; 2) взаємну відповідальність держави та людини; 3) забезпечення соціальної злагоди і стабільності у суспільстві; 4) проведення соціально спрямованої політики тощо [13, с. 29].

В.Л. Костюк, акцентуючи увагу на особливостях соціальної держави, підкреслює, що «з правової точки зору, соціальна держава передбачає такі основні особливості, як підвищена увага до прав та свобод людини; спрямованість на розвиток громадянського, інклузивного суспільства; високий рівень дієвості та доступності соціальних прав; високий рівень соціально-правової захищеності осіб з інвалідністю, інших соціально вразливих категорій осіб; високий рівень соціальних стандартів та гарантій; доступність до владних інституцій; високий рівень громадського контролю тощо» [14]. Можна погодитися з позицією професорів В.Я. Тація, Ю.П. Битяка, Ю.М. Грошевого, О.В. Петришина та інших дослідників, які підкреслюють, що застосування поняття соціальної держави спільно з правовою підкреслюють єдність формальних та матеріальних елементів, що стосується організації та діяльності держави. Це є підставою для визнання особливого характеру відносин між правовою та соціальною державністю (остання має розглядатися як якісна характеристика, як матеріальний зміст правової держави) [15, с. 13–14]. Водночас буде доречним констатувати, що об'єднувальною ознакою соціальної та правової держави є система соціальних (соціально-трудових) прав, які знайшли своє закріплення у Конституції України та які за свою суттю є правами-принципами.

Варто зазначити, що згідно зі ст. 3 Конституції України права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави, а утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави. Домінування прав та свобод людини у системі діяльності суспільства та держави є ключовою умовою їх дотримання та виконання, якісного захисту в разі порушень.

Можна підтримати позицію С.Я. Вавженчука, який зазначає, що Конституцію України слід розглядати як «ядро» у системі джерел трудового права, оскільки нею фіксуються основоположні соціальні, економічні, культурні і трудові права громадян. Вона виступає законодавчим фундаментом для трансформації трудо-правового поля й визначає основний вектор української спільноти [16, с. 35]. О.В. Оніщенко відносить до основних рис конституції такі: 1) особливий суб'єкт, що приймає народний характер; 2) основоположний (установчий) характер; 3) всеохоплюючий характер конституційної регламентації (широта предмета регулювання); 4) стабільність поєднана з динамізмом; 5) реальність; 6) формально-юридичні властивості: Основний Закон України; найвища юридична сила; юридична база законодавства; особливий порядок прийняття і внесення змін; особливий зміст і структура; пряма дія норм. Також дослідниця вказує, що перелік формально-юридичних властивостей Конституції України, наведений вище, не є вичерпним, але він оптимальний для вирішення питання: які властивості відрізняють Конституцію України від інших нормативно-правових актів у державі, зумовлюють її особливе місце в системі джерел конституційного права України [17, с. 9].

Прикметною особливістю Конституції України є закріплення у ній системи конституційних прав – принципів (трудові права-принципи). Ідеється про конституційні трудові права. Є.В. Краснов акцентує увагу на тому, що основні трудові права включає у себе можливості людини у сфері праці, які закріплені в міжнародних актах, Конституції та законі України і які необхідні для її гідного існування, розвитку й забезпечення якості трудового життя [18, с. 9]. У свою чергу, професор В.М. Андріїв трактує основні трудові права як «підсистему природних, невідчужуваних від особи можливостей, необхідних їй для задоволення своїх потреб та інтересів у сфері застосування здатності до праці, що визнані та закріплені як міжнародні стандарти у сфері праці міжнародною спільнотою та відображені у національному законодавстві як самостійні, не зведені до інших прав мінімальні стандарти у цій сфері [19, с. 260–261]. До таких прав належить право на працю. Із правової точки зору, право на працю – найбільш фундаментальне та основоположне право людини у сфері праці. Змістовний аналіз положень ст. 43 Основного Закону України, дозволяє вказати, що право на працю характеризується такими конституційно-правовими ознаками: включає можливість особи заробляти собі на життя працею, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується; гарантується на конституційно-правовому рівні; має системоутворюючий характер щодо інших трудових прав; передбачає державні гарантії щодо забезпечення умови для повного здійснення громадянами здатності до праці; включає рівні можливості у виборі професії та роду трудової діяльності; передбачає реалізацію програм професійно-технічного навчання, підготовки і перепідготовки кадрів відповідно до суспільних потреб; добровільність, що передбачає заборону використання примусової праці; передбачає якісні механізми реалізації, гарантування та захисту; передбачає право кожного на належні, безпечні і здорові умови праці, на заробітну плату, не нижчу від визначені законом; передбачає заборону використання праці жінок і неповнолітніх на небезпечних для їхнього здоров'я роботах; установлює, що громадянам гарантується захист від незаконного звільнення; передбачає, що право на своєчасне одержання винагороди за працю захищається законом. При цьому з правом на працю тісно пов'язані й інші трудові права, зокрема право на об'єднання (ст. 36), право на публічну службу (ст. 38), право на страйк (ст. 44), право на відпочинок (45) та ін. Основними ознаками конституційних трудових прав є такі: випливають із змісту права на працю; гарантуються на конституційно-правовому рівні; покликані розвивати правовідносини у сфері праці; передбачають якісних механізми реалізації, гарантування та захисту тощо.

Серед конституційних прав важливе місце належить правам, які передбачають можливість захисту інших прав. У ст. 55 Конституції України передбачено, що права і свободи людини і громадянина захищаються судом. При цьому кожному гарантується

право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб. Також Основний Закон України встановлює, що кожен має право звертатися за захистом своїх прав до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини або ж із конституційною скаргою до Конституційного Суду України з підстав, установлених цією Конституцією, та у порядку, визначеному законом. Крім того, кожен має право після використання всіх національних засобів юридичного захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна. Також кожен має право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і противправних посягань [20, с. 24].

Таким чином, до системи конституційних прав, які передбачають захист системи соціальних (соціально-трудових) прав належать права на звернення: 1) до суду; 2) до Уповноваженого Верховної ради України з прав людини; 3) із конституційною скаргою до Конституційного Суду України; 4) до міжнародних судових установ та міжнародних організацій, членом яких є Україна; 5) через самозахист.

Слід наголосити, що найбільш універсальним та важливим є право на звернення до суду. По-перше, згідно зі ст. 124 Конституції України правосуддя в Україні здійснюють лише суди. Делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускаються. При цьому юрисдикція судів поширюється на будь-який юридичний спір та будь-яке кримінальне обвинувачення, а у передбачених законом випадках суди розглядають також інші справи. Крім того, законом може бути визначений обов'язковий досудовий порядок ureгулювання спору. По-друге, у ст. 125 Конституції України встановлено, що судоустрій в Україні будується за принципами територіальності та спеціалізації і визначається законом. По-третє, згідно зі ст. 129 Основного Закону України суддя, здійснюючи правосуддя, є незалежним та керується верховенством права. Водночас основними зasadами судочинства є такі: 1) рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом; 2) забезпечення доведеності вини; 3) змагальність сторін та свобода в наданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості; 4) підтримання публічного обвинувачення в суді прокурором; 5) забезпечення обвинуваченому права на захист; 6) гласність судового процесу та його повне фіксування технічними засобами; 7) розумні строки розгляду справи судом; 8) забезпечення права на апеляційний перегляд справи та у визначених законом випадках – на касаційне оскарження судового рішення; 9) обов'язковість судового рішення. При цьому законом можуть бути визначені також інші засади судочинства. По-четверте, згідно зі ст. 129-1 Основного Закону України суд ухвалює рішення іменем

України. При цьому законодавець установлює, що судове рішення є обов'язковим до виконання. Держава забезпечує виконання судового рішення у визначеному законом порядку. Також контроль за виконанням судового рішення здійснює суд.

Теоретико-правове дослідження вищезазначених положень Конституції України дозволяє вказати на декілька принципових позицій: здійснення органами судової влади функції правосуддя, спрямоване на ефективне функціонування прав та свобод людини, зокрема трудових прав; ураховуючи сутнісне розуміння принципу верховенства права, одним із важливих критеріїв здійснення судочинства є дотримання прав та свобод людини; конституційні засади судочинства, спрямовані на гарантування системи прав людини, зокрема трудових прав; конституційні засади захисту прав людини, трудових прав, потребують належного законодавчого забезпечення. У цьому плані, позитивного значення набуває спрямованість проекту Трудового кодексу України (далі – ТК), який прийнято у першому читанні ще 05. 11.2015 р. та готовиться до другого читання [21]. За змістом проекту ТК метою Трудового кодексу України є встановлення прав та обов'язків суб'єктів трудових відносин, забезпечення реалізації передбачених Конституцією України трудових прав і гарантій працівників, створення належних умов праці, забезпечення захисту прав та інтересів працівників і роботодавців. Водночас предметом цього Кодексу є правове регулювання трудових відносин та інших пов'язаних із ними відносин, зокрема щодо реалізації права на працю; умов праці; організації та управління працею; професійного навчання, перепідготовки та підвищення кваліфікації; забезпечення договірного регулювання умов праці; відповідальності роботодавців і працівників; вирішення індивідуальних трудових спорів; нагляду і контролю за дотриманням трудового законодавства; інших питань, визначених цим Кодексом. Цілком важливо, щоб відповідні зasadничі позиції знайшли належне, системне та сучасне втілення у законодавчому тілі майбутнього ТК.

Таким чином, конституційні засади захисту трудових прав – це сукупність визначених на підставі Конституції України основоположних та керівних положень, які спрямовані на належне функціонування системи трудових прав, зокрема ефективних механізмів їх захисту в порядку передбаченому законом. Основними ознаками конституційних засад є такі: 1) визначаються на підставі Конституції України як Основного Закону України; 2) є основоположними та керівними положеннями; 3) спрямовані на ефективне функціонування права на працю та інших трудових прав; 4) покликані формувати ефективні механізми захисту трудових прав; 5) потребують законодавчої конкретизації та уточнення.

Ураховуючи сучасні тенденції та напрями розвитку ринку праці, необхідність підвищення ефективності, дієвості та доступності системи трудових прав, видається доцільним, щоб механізми їх захисту були законодавчо закріплені у майбутньому Трудовому кодексі України.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Іншин М.І., Сироха Д.І. Соціальна держава: сутність і перспективи. Актуальні проблеми соціального права: збірник матеріалів учасників всеукраїнських соціальних програм (західів) ВГОІ «Інститут реабілітації та соціальних технологій» у 2014 р. За загальною редакцією М.І. Іншина, В.Л. Костюка, В.О. Попелюшка. Київ: ПВГОІ «ІР СТ Україна», 2015. С. 17–21.
2. Конституція України. Закон України 28.06.1996 № 254к/96-ВР. Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.
3. Кодекс законів про працю України від 10 грудня 1971 року № 322-VII (у редакції від 01.07.2018 р.). Відомості Верховної Ради УРСР. 1971. № 50. Ст. 375.
4. Костюк В.Л. Розгляд трудових спорів у КТС через призму новітньої кодифікації трудового законодавства: проблеми та перспективи. Дні науки Національного університету «Києво-Могилянська академія» на факультеті правничих наук. 2017: матеріали наук.-прак. конф.(м. Київ, 27 січня 2017 року). Київ: Національний університет «Києво-Могилянська академія», 2017. С. 100–103.
5. Костюк В.Л. Конституційне право на працю у новітніх умовах сьогодення: науково-правовий аспект. Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право». 2014. № 2(10): URL: <http://lj. oa.edu.ua/articles/2014/n2/14kvlnra.pdf>.
6. Лазор В.В. Проблеми правового регулювання трудових спорів і конфліктів за умов формування ринкових відносин в Україні: автореф. дис... д-ра юрид. наук: 12.00.05; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. К., 2005. 40 с.
7. Ярошенко О.М. Джерела трудового права України: автореф. дис... д-ра юрид. наук: 12.00.05; Нац. юрид. акад. України ім. Я.Мудрого. Харків, 2007.42 с.
8. Журальов Д.В. Система трудового законодавства України Автореф. дис... д-ра юрид. наук: 12.00.05; Нац. ун-т внутрішніх справ. Харків, 2005. 20 с.
9. Колодій А.М. Конституція і розвиток принципів права України (методологічні питання): Автореф. дис... д-ра юрид. наук: 12.00.01;12.00.02; Київ. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 1999. 36 с.
10. Погребняк С.П. Основоположні принципи права: автореф. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01; Нац. Юрид. України ім. Я. Мудрого. Харків, 2009. 36 с.
11. Засєць А.П. Правова держава в Україні: концепція і механізми реалізації: автореф. дис... д-ра юрид. наук: 12.00.01; Київ. ун-т ім. Т.Шевченка. Київ, 1999.36 с.
12. Юридична енциклопедія: в 6 т./ Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ: «Укр.енцикл.», 1998. Т. 5. П-С. 2003. 736 с.
13. Головащенко О.С. Поняття та ознаки соціальної держави. Актуальні проблеми державного будівництва та місцевого самоврядування в контексті конституційної модернізації: зб. наук. ст. за матеріалами наук.-практ. семінару, м. Харків 14 жовтня 2016 р. Харків, 2016. С. 25–35.
14. Костюк В.Л. Новації концепції соціально-правового статусу осіб з інвалідністю: науково-теоретичний аспект. Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право». 2018. № 1 (17): URL: <http://lj. oa.edu.ua/articles/2018/n1/18kvlntha.pdf>.
15. Конституція України: Науково-практичний коментар / В.Б. Авер'янов, О.В. Батанов, Ю.В. Баулін та ін. Ред. кол. В.Я. Тацій, Ю.П. Битяк, Ю.М. Грошевої та ін. Харків. Видавництво «Право», Київ: Концерн «Видавничий дім «Ін Юрі», 2003. 808 с.
16. Вавженчук С.Я. система захисту і охорони конституційних трудових прав працівників: монографія. Харків. Диса плюс, 2013. 510 с.
17. Оніщенко О.В. Конституція України як основне джерело конституційного права України: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.02; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2005. 19 с.
18. Краснов Є.В. Основні трудові права: міжнародні стандарти і законодавство України: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.05; Одес. нац. юрид. акад. Одеса, 2008. 20 с.
19. Андріїв В.М. Юридичний механізм забезпечення трудових прав працівників: моногр. Чернігів. Черніг. держ. ін.-т права, соціальних технологій та праці, 2011. 305 с.
20. Трудове право: підручник/за ред. М.І. Іншина, В.Л. Костюка. Київ. Юрінком Интер, 2017. 600 с.
21. Трудовий кодекс: законопроект у ред. від 24.07.2017 р. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=53221.